

Vykypěl, Bohumil

Úvod

In: Vykypěl, Bohumil. *Studie k šlechtickým titulům v germánských, slovanských a baltských jazycích : etymologie jako pomocná věda historická*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova universita, 2004, pp. 9-19

ISBN 8021033770

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123467>

Access Date: 25. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Úvod

Názvem této práce je předběžně řečeno, čím se v ní chceme zabývat. Zde je na místě toto téma (sujet) blíže vysvětlit. Název uvádí na scénu tři věci, jejichž obsah – dříve než o nich budeme mluvit – je třeba vymezit. Jsou to:

- (1) etymologie
- (2) pomocná věda historická
- (3) šlechta.

I. Jak je známo, na jazyk se lze dívat v zásadě dvojím způsobem: imanentně nebo transcendentně. První pohled popisuje strukturaci prvků jazyka; druhý se dívá na to, jak jazyk funguje. Oba pohledy je přitom ovšem možno, ba nutno kombinovat: druhý bez prvního je nemožný, první bez druhého neúčelný. Zájem o to, jak jazyk funguje, může mít mnoho podob. Jednou z nich, která se snad těší největší pozornosti, je otázka, co způsob, jakým se užívají prostředky jazyka, vypovídá o světě lidí, kteří tak činí. Zvláštní druh takové otázky pak představuje to, ptá-li se někdo, co mohou skutečnosti určitého jazyka vypovídat o dějinách lidských společností, které tento jazyk užívaly; jinými slovy a z jiného úhlu: co může *jazykověda*, zkoumající jazyk, vypovídat užitečného pro *historii*, zkoumající dějiny; tedy: jak může být *jazykověda pomocnou vědou historickou*. Takovou otázku pak lze ještě zúžit a ptát se na to, jak může být pro historii užitečná *etymologie*, to znamená věda, která se, jak známo, ptá na „původ“ slov.

Pokud jde tedy o etymologii, chceme ovšem v této souvislosti mluvit spíše o objektu jejího zkoumání než o její metodě. V této práci se totiž nebudeme zabývat tolik tím, jak etymologie vypovídá (její metodou)¹, nýbrž tím, co vypovídá, a to speciálně, co vypovídá pro historii; budeme se převážně zabývat tím, co z toho, co etymologie říká, může být užitečné pro historika. Nutno předem poznamenat, že toto v naší práci bude ukázáno více implicitně než explicitně, tzn. spíše předvedením etymologického přemýšlení a jeho možných výsledků než zobecňujícím komentářem k tomu.

O co tedy etymologie usiluje? Je to v podstatě jednoduché: snaží se najít původ slova, tzn. vysvětlit, jak slovo začalo existovat (slovo se zde, jak vidno,

¹ O metodě etymologie, tedy o cestě, kterou etymologie chce dojít ke svému cíli, existuje rozsáhlá literatura. Nejužitečnější je podle nás Erhart–Večerka (1981), dále v. Kluge (1911), Hirt (1927: 132–197), Kořínek (1936), Abaev (1956), Szemerényi (1962), Pisani (1975), Seebold (1981) (další liter. v. Schmitt 1977: 451–461). K poznávací hodnotě srovnávací jazykovědy obecně a etymologie zvlášť sr. mj. Schlerath (1981, 1987), Zimmer (1990) a Vykypěl (2000a) s další liter.

pojímá jako diachronní jednota² předchůdců a kontinuantů neboli substituentů slov jednotlivých po sobě jdoucích jazykových systémech³). Jak známo, slovo může být utvořeno – obecně a zjednodušeně řečeno – dvěma způsoby: z materiálu vlastního jazyka, nebo přjetím fonologického materiálu jazyka cizího. Etymologie tedy chce zjistit buď (1) slovotvornou bázi a slovotvornou motivaci v okamžiku utvoření slova a také (jak na vnitrojazykové úrovni, tak i na úrovni mimojazykové) zjistit příčinu utvoření slova, nebo (2) určit zdroj přjetí a také zjistit příčinu přjetí. Slovy V. Pisaniho (1975: 79) etymologie chce „das formale Sprachmaterial zu determinieren, das derjenige verwendete, der ein Wort als erster geschaffen hat, und zugleich die Vorstellung, die er mit diesem Wort ausdrücken wollte“ (sr. i Untermann 1975: 105). *Prima principia* etymologie je tak to, co je stálé, daleko spíše než to, co je nestálé, jak to říká V. Brøndal (1939: 3 = 1943: 91), mluvě proti „*les illusions évolutionnistes*“:

„Ce qui importe pour une science quelconque, c'est en réalité le permanent, le constant, l'identique, et l'essentiel d'une étymologie comme d'une généalogie linguistique est précisément de trouver le point de départ commun, donc une identification.“

Etymologie tedy zjišťuje motivaci utvoření slova. Tento cíl implikuje jako předpoklad svého dosažení úkol další, a to zjistit, kdy slovo vzniklo. Tyto dva úkoly zčásti řeší i jiné lingvistické disciplíny. Na to, kdy slovo vzniklo, se ptá i lexikální historie. Protože ta se ale pohybuje jen uvnitř jednoho jazyka, končí její úsilí s koncem jejích dokladů. Po slovotvorné motivaci se ptá i slovotvorba. Slovtvorba se ale může vyjadřovat jen ke slovům slovotvorně průhledným (tedy takovým, které mají slovotvornou motivaci a slovotvornou bázi).

Pokud se díváme na ontologickou povahu systému, lze konstatovat, že zůstáváme-li v systému existujícího jazyka, činí etymologie v prvním bodě totéž,

² Ve shodě s de Saussurovým (1931: 140) vymezením atributu *diachronní*: „*La linguistique diachronique* étudiera au contraire les rapports reliant des termes successifs non aperçus par une même conscience collective, et qui se substituent les uns aux autres sans former système entre eux.“ – K diachronii jako srovnávání po sobě následujících stavů viz programové texty B. Trnky (1929; 1943).

³ Seebold (1981: 26n) v této souvislosti mluví o „*Herkunftsgleichheit*“, odlišuje ji od „*Gebrauchsgleichheit*“. Pokud jde o pojem slova, raději bychom nevstupovali do definičních polemik o něm, také proto, že přesná definice zde pro naši potřebu není nezbytná. Naše pracovní pojetí si vystačí s intuicí a nejasností explicitní definice slova se neztěžuje uskutečnění programu naší práce. Nicméně alespoň v bodech upozorníme na obvyklá kritéria (literaturu neuvádíme, protože je rozsáhlá; sr. snad jen Togeby 1949). V syntagmatickém aspektu jazyka se pracuje s kritérii přemístitelnosti a rozdělitelnosti (slovo lze přemísťovat a oddělovat); v paradigmatickém aspektu se pak objevuje požadavek neopakování týchž gramatických elementů (např. komparativní formy adjektiva v češtině představují spíše nová slova, odlišná od forem pozitivu, neboť vyžadují tutéž sérii gramatických elementů jako pozitiv). U jazykových elementů splňujících taková kritéria odhlížíme pro náš záměr od jejich gramatických elementů: ty totiž nejsou relevantní vzhledem ke struktuře pojmu, k němuž se dané slovo vztahuje, neboť obecně gramatické elementy jsou obligátní, a proto nerelevantní pro jednotlivý akt pojmenování; jsou (relativně) abstraktní, a proto schematizované; a jsou usouvztažňovací, a proto (pouze) aktualizují existenci pojmenování. Tím ovšem není řečeno, že gramatické elementy nemohou být také prostředkem slovotvorby (jev tzv. konverze), jako je tomu ve (Skaličkově) flexivním typu.

co lexikální historie. Pokud jde o postavení slova v systému, lze říci, že je-li v něm slovo slovotvorně průhledné, činí etymologie v druhém bodě totéž, co slovotvorba. To znamená, že etymologie se v prvním bodě dostává sama ke slovu až v systémech rekonstruovaných a v druhém až u takových slov, která v doložených systémech nemají slovotvornou motivaci. V tomto smyslu tedy platí výše už zčásti připomenutá slova F. de Saussura (1931: 259): „L'etymologie n'est ni une discipline distincte ni une partie de la linguistique évolutive; c'est seulement une application spéciale des principes relatifs aux faits synchroniques et diachroniques.“

Etymologii lze také s jistou mírou zjednodušení nazvat a) lexikální prehistorií, nebo b) srovnávací slovotvorbou (pohybuje se v systému, který byl zkonstruován na základě srovnávání několika systémů existujících, zatímco historická slovotvorba a lexikální historie se pohybují v existujících systémech; je to speciální varianta opozice mezi srovnávací a historickou jazykovědou⁴).

J. Untermann (1975: 93) rozlišil etymologii jako disciplínu synchronní a historii slov (Wortgeschichte) jako disciplínu diachronní:

„Etymologie und Wortgeschichte bezeichnen deutlich voneinander unterschiedene Aufgabenstellungen der Linguistik. Etymologie beschreibt die erste Zuordnung eines Inhalts zu einer hierfür neugeschaffenen Lautkette. Sie hat Lexikon, Wortbildung und Motivation als Faktoren einer solchen Zuordnung darzustellen und gehört damit zur synchronen Beschreibung der Sprache. Wortgeschichte ist eine Aufgabe der historischen Sprachwissenschaft: sie registriert und deutet alles, was sich mit einer einmal geschehenen Form-Inhalt-Zuordnung im Laufe ihrer Verwendung durch die Sprecher ereignet.“

Naše pojetí se tedy liší v tom, že těmto dvěma úkolům přisuzujeme jinou povahu v historickém a jinou v předhistorickém období. V historickém období pak Untermannově etymologii odpovídá slovotvorba, historii slov lexikální historie, zatímco v období předhistorickém dvojí Untermannův úkol plní etymologie jako srovnávací slovotvorba a lexikální prehistorie. Dvojí, synchronní a diachronní úkol etymologie rozlišuje i de Saussure (1931: 159), když mluví o dvojím významu tvrzení, že „un mot (...) «vient» d'un autre“.

Řekli jsme, že nutným předpokladem pro stanovení původu slova je zjištění, kdy slovo vzniklo, a tedy také popsání jeho historie (v doložených systémech).⁵ Toto činí, jak známo, jazykovědná disciplína nazývaná historická lexikologie.⁶ Není tedy sporu o tom, že dříve, nežli se případně položí otázky čistě etymologické,

⁴ K protikladu mezi srovnávací a historickou jazykovědou sr. Vykpěl (2002: 104n). – Sr. i Mathesius (1961: 22n): „Asociativní analýza je rozbor nějaké jazykové struktury na základě synchronického. (...) Etymologická analýza se naopak děje na základě diachronického. Je to rozbor jazykové struktury, který pomocí struktur genetiky s ní spřízněných hledí stanovit její starší stadium.“

⁵ Sr. k tomu i Lommel (1915: 418 = Schmitt 1977: 121).

⁶ Historická lexikologie subsumuje v sobě zkoumání jak diachronního aspektu lexika – lexikální historii, tak synchronní zkoumání fungování slova v nesoučasných lexikálních systémech.

musí být zodpovězeny otázky historickolexikologické (lexikálněhistorické). O metodě historické lexikologie napsal vše důležité I. Němec (1968, 1980a).

Disciplína, kterou J. Macek (1973, 1991a; v. i Čornej 1997, 1998) nazval historickou sémantikou, je vlastně historickou lexikologií v její funkci pomocné vědy historické. Historická sémantika a historická lexikologie jsou dvě strany téže mince, dva úkoly téhož programu. Pro jazykovědce a pro historika jsou zajímavé jiné aspekty výpovědi historické lexikologie: prvního zajímají přednostně souvislosti jazykové, druhého souvislosti mimojazykové; jazykovědce zajímají zejména jazykověstrukturní vztahy a jejich vývoj, historika vztahy pojmověstrukturní a jejich vývoj (sr. Macek 1973: 345, 1991a: 2, 9n).

Ideálním stavem je, má-li etymologické zkoumání k dispozici výsledky důkladného zkoumání lexikálněhistorického. V případě šlechtických titulů je takový stav žel spíše výjimečný. Mezi takovými čestnými výjimkami lze uvést vzorové práce J. Macka (1977a, 1977b, 1980, 1982, 1991b, 1994, 1997).

Řekli jsme také, že slovtvorba hledá slovtvornou bázi a slovtvornou motivaci v doložených systémech, zatímco etymologie tak činí v systémech nedoložených, rekonstruovaných. Z diachronní perspektivy to znamená, že etymologie se vyjadřuje k slovtvorbě slov, která jsou v doložených systémech nemotivovaná:

„Není-li slovo spjato s jiným slovem vztahem fundace, nemůžeme ze stanoviska současného jazyka mluvit sensu stricto o jeho slovtvorné formě.“ (Dokulil 1962: 12)

Co je slovtvorná analýza, vyjádřil přesně M. Dokulil (1962: 124):

„Jestliže slovtvornou analýzou motivovaného slova rozumíme jeho rozčlenění na *f o r m a n t a z á k l a d*, pak nutnou podmínkou slovtvorné analýzy je, že dané slovo má „slovtvornou formu“, neboli že existuje v jazyce slovo nebo slova, na němž nebo na nichž se dané slovo formálně i významově zakládá, vzhledem k němuž nebo vzhledem k nimž se jeví jako *f u n d o v a n é*, v širším smyslu odvozené. Možnost analýzy slova na základ a formant je tak vázána na jeho souvztažitelnost se slovem *f u n d u j í c í m*, základovým nebo se slovy fundujícími, základovými. Je tedy prvním úkolem slovtvorné analýzy určit *v z t a h* zkoumaného slova k slovu (slovům), jímž (jimiž) je toto slovo motivováno a na němž (na nichž) se formálně i významově zakládá. Za druhé pak musí slovtvorná analýza určit, o které *s l o v t v o r n é* postupy a prostředky se opírá tato jeho slovtvorná forma. Teprve pak bude moci slovtvorná analýza odhalit skutečnou slovtvornou stavbu slova.“

Rozdělení slov na slovtvorně motivovaná a nemotivovaná, jakož i podstatu slovtvorné analýzy formuloval už V. Mathesius, mluvě ovšem o pojmenováním popisných a značkových a o asociativní analýze:

„Popisné jazykové pojmenování je takové, jehož význam je naznačen významem částí, v které toto pojmenování můžeme rozložit, a to tzv. *a s o c i a t i v n í* *a n a l ý z o u*. (...) Asociativní se nazývá tato analýza proto, že spojuje asociace do řad různá slova, která mají jednu část společnou, při čemž formální shoda tu odpovídá shodě významové (...) Proti pojmenování popisnému stojí tzv. pojmenování *z n a č k o v é*. Je to pojmenování, které asociativní analýzou ve významové části rozkládat nelze a jehož význam proto nelze tímto způsobem uhodnout nebo vytušit.“ (Mathesius 1961: 22n)

POZNÁMKA: Plynlost demotivačního procesu ovšem mnohdy hranici mezi analýzou slovtvor-

nou a etymologickou znejasňuje. (Z procesuálního hlediska – z hlediska procesu samotné analýzy – slovtvorná forma není tehdy, není-li v jednom systému možnost vztáhnout slovtvorný základ k jinému slovu a/nebo není-li možnost vztáhnout slovtvorný formant k formantům jiných slov.) Spjatost frekvence slova a přítomnosti slovtvorné formy pěkně postihl Furdík (1993: 21, 30–33, 40n, 48; sr. i Dokulil–Kuchař 1962: 240). Slovtvorně motivovaná jsou zejména ta slova, která mají v textech nízkou frekvenci: slovtvorná forma rámcově (kategoriálně) naznačuje lexikální význam; to se činí tak dlouho, dokud je to třeba, tzn. dokud se slovo nezařadí do centrální části lexika (to se ovšem může stát hned nebo také nikdy). Po zařazení do centra lexika se důležitost slovtvorné formy oslabuje a slovtvorná forma se může i ztratit. Slovtvorným významem je tedy zprostředkováván (nesen) lexikální význam, ale u slov s vysokou frekvencí to není nezbytně nutné a slovtvorná forma se stává v jistém smyslu redundantní či spíše přestává být nepostradatelnou. Čím centrálnější je tedy postavení pojmenování v rámci lexika, tím méně se uplatňuje onomaziologická (slovtvorná či syntagmatická) struktura pojmenování a naopak. Oslabení motivace na úrovni významu je nebo může být následováno oslabením motivace na úrovni formy. Tak dochází ke slovtvornému zneprůhlednění slova.

Je ovšem zjevné, že tyto závěry platí ve větší míře v těch jazycích, v nichž dominuje typ aglutinační nebo flexivní, umožňující existenci afixů; naopak izolační typ, vyjadřující gramatické, ale i slovtvorné vztahy samostatnými slovy, neposkytuje dostatečný prostor pro existenci slovtvorné struktury a je také příznivý přejímání (sr. Skalička 1966, 1975, Skalička–Sgall 1994: 347n).

Je tedy jasné, že slovtvorná analýza předpokládá existenci slovtvorné formy daného slova. Nemá-li slovo v žádném doloženém systému slovtvornou formu, musí etymologie zkonstruovat takový systém, v němž ji slovo bude mít.⁷

To je obecný program. Pro naše potřeby je důležitá zejména definice pojmů slovtvorná stavba, slovtvorná forma a onomaziologická forma. Slovtvornou stavbou spolu s Dokulilem (1962: 119) rozumíme členění slova na slovtvorný základ a slovtvorný formant, tedy fonémově-morfémovou strukturu slova relevantní z hlediska slovtvorného. Slovtvorná forma je pak poměr fundujícího slova k slovu fundovanému (zejména povaha tohoto poměru), reflektovaný rozčleněním slova na určitý základ a určitý formant. Je zjevné, že slovtvornou formu slova lze nahlédnout jen skrze jeho slovtvornou stavbu. Slovtvorná forma naopak odráží onomaziologickou formu (strukturu) pojmenování. Onomaziologická forma má dvě složky: onomaziologickou bázi a onomaziologický příznak. Tento příznak, resp. jeho určující složka, musí mít diferenční charakter, tzn. musí mít potenciál odlišovat pojem od ostatních pojmů s touž onomaziologickou bází (sr. Dokulil 1962: 27–33). Odhalíme-li přes slovtvornou formu i onomaziologickou strukturu pojmenování, zjistíme i to, který příznak pojmenovaného pojmu je dominantní v jeho struktuře; tzn. to, který z příznaků pojmu považují mluvčí za konstitutivní (diferenční). (Sr. i Dokulil 1962: 68.) Je jasné, že týž předmět (pojem) může být pojmenován podle různých svých příznaků; slova, která vyjadřují týž pojem, mohou být proto moti-

⁷ Etymologie stejně jako popis slovtvorné utvářenosti slova, tedy Dokulilovo (1962: 9) genetické pojetí slovtvorby, je ovšem vždy hypotézou, jak to formuloval Untermann (1975: 106): „die Wortschöpfung selbst ist nicht an Daten ablesbar, sondern nur das geschaffene Wort. Die Etymologie ist somit notwendigerweise eine Hypothese, die den angemessensten Zusammenhang zwischen den Wortbildungsregeln der Sprache, den gegebenen Möglichkeiten des Lexikons und der zu erfüllenden Bezeichnungsaufgabe herstellt.“

vována různě (mohou mít různý onomaziologický příznak). Slovo tvorbě (a etymologii) jde tedy o to odhalit, který z atributů určitého pojmu mluvčí považoval za rozhodující. Jinými slovy, jak mluvčí pojem definoval. (Sr. Dokulil 1962: 106, Seebold 1981: 303.)

Platí ovšem (jak jasně ukázal Dokulil 1958), že přinejmenším v jazycích toho typu, k jakému náležejí i jazyky, které zde budou zkoumány, není korespondence slovo – pojem nutná, nýbrž dominantní (převažující). Skutečně univerzální je korespondence pojmenování – pojem. (Vztah slova jako jevu jazyka k pojmu jako jevu myšlení je prostředkován pojmenováním jakožto jevem jazykového projevu – stejně jako vztah věty jako jevu jazyka k myšlenke je prostředkován výpovědí jakožto jevem jazykového projevu; myšlenka představuje proces myšlení, zatímco pojem představuje jeho výsledek, ale také ovšem začátek a základ. Tyto dvě korespondence odpovídají Mathesiusovým aktům pojmenování a usouvzažnění.)

Mluvíme-li o motivaci, je vhodné odlišit motivaci v aspektu synchronním a v aspektu diachronním. Ze synchronního pohledu se motivací rozumí schopnost slova poukazovat jistým způsobem ke skutečnosti prostřednictvím jiného slova (či jiných slov) (sr. k tomu i de Saussure 1931: 180–184). Z diachronního pohledu motivací rozumíme vůbec zdůvodnění existence slova. (Sr. i Dokulil 1962: 124, pozn. 79, Furdík 1993: 12n, 15.) Otázka po motivaci v pohledu diachronním je otázkou, proč byl daný pojem pojmenován právě určitým způsobem, proč byl za pojmenovací základ vzat právě ten který příznak:

„Pojem „motivace, motivovanost slova“ není jen záležitostí synchronního popisu slovní zásoby jazyka, i když má svůj význam a své oprávnění především v tomto aspektu jazyka. Má naopak svůj smysl i pro zkoumání vývoje slovní zásoby, zejména pro zkoumání geneze jednotlivých slov. Ze stanoviska geneze slova rozumíme motivací slova vztah mezi významem tohoto slova a příznakem, který byl vzat za základ pojmenování předmětu nebo jevu, tedy tzv. prvotním jeho motivem, přičemž tento významový vztah má i svůj korelát v rovině jazykové formy: motivované slovo se nejen po stránce svého významu, nýbrž i po stránce své formy opírá o slovo označující právě tento pojmenovací příznak. Motivace slova v tomto smyslu tedy objasňuje, proč byl daný předmět nebo daný jev pojmenován právě určitým způsobem, proč dostal svůj určitý název.“ (Dokulil 1962: 105)

S tím se shoduje i program etymologie, jak jej formuloval Pisani (1975: 44):

„Dem Etymologen muß es darauf ankommen zu wissen, warum ein bestimmtes Wort in bestimmter Weise zur Bezeichnung eines gegebenen Gegenstandes geschaffen wurde. (...) Vielmehr muß er möglichst untersuchen, warum gerade diese beiden Termini und nicht andere gewählt wurden, welche Vorstellung dem Schöpfer des Wortes vorschwebte, welche Notwendigkeit des Ausdrucks ihn dazu brachte usw.“

(Sr. i Seebold 1981: 55, Lommel 1915: 417.)

Speciální případ pro takové zkoumání je přejetí. Přejetí lze identifikovat tak, že není možno nalézt žádný předcházející systém, v němž by slovo bylo slovo tvorně průhledné (v němž by mělo slovo tvornou formu). V případě přejetí je na jazykové rovině třeba nalézt zdroj přejetí a také jazykověstrukturní příčiny pře-

jetí; na mimojazykové rovině je pak třeba stanovit pojmověstrukturní příčiny přejetí. (Sr. i Pisani 1975: 67.)

Jakýmsi kompromisem mezi přjetím a tvořením z materiálu vlastního jazykového systému je tzv. kalkování (v. blíže Dokulil 1962: 20). Zjistit tento jev je ovšem, jak se ještě ukáže na příslušných místech v hlavním textu, poměrně obtížné, zejména nejedná-li se o lexémy ze speciálních vrstev slovní zásoby.

POZNÁMKA I: Je nutno ještě připomenout, že existuje, resp. v konkrétních případech může existovat rozdíl mezi slovotvorným významem a významem lexikálním. (Sr. Němec 1972, Dokulil 1978.) Je jasné, že slovotvornou i etymologickou analýzou získáme informaci pouze o významu slovotvorném, daném elementy slova, nikoli o významu lexikálním, daném vztahy k jiným slovům (lexémům) (a je ovšem také jasné, že slovotvorná forma a jejím prostřednictvím slovotvorný význam referují „pouze“ kategoriálně).⁸ Jiným případem, kdy je slovo svou slovotvornou strukturou zapojeno do lexikálního systému nikoli bezprostředně, je tzv. mechanické tvoření, při němž slovotvorná forma nerespektuje pojmovou (a onomaziologickou) strukturu (k tomu sr. Dokulil 1962: 28, Furdík 1993: 22n).

POZNÁMKA II: Na tomto místě se musíme vyrovnat ještě s jedním názorem, a to s polemikou proti pojetí pojmu jako existujícího nezávisle na výrazu a s obranou strukturní konstituovanosti významu (v. Peregrin 1999 s další liter.). Je to námitka vážná, a proto si zaslouží obsáhlejšího pojednání. Aniž bychom se domnívali, že tento obtížný problém rezhodneme teď a jednou pro vždy, pokusíme se formulovat alespoň řešení pracovní a aproximativní.

Předně vyvstává otázka šifry znaku, který zde máme na mysli. Zjevně se zde v úvodu a zejména pak hlavním textu naší práce pohybujeme na úrovni znaku běžně nazývaného *slovo*; tzn. nikoli pod úrovní slova – na rovině minimálních znakových entit, jako jsou morfémy, ani nad ní – na rovině věty nebo promluvy, tedy maximálních jazykových znakových entit. Vezmeme-li slovo jako jazykový protějšek pojmu, vidíme, že pojem lze za samostatný považovat tehdy, jestliže mezi ním a znakem není poměr jedna ku jedné; pozitivně vyjádřeno, jestliže se alespoň dva znaky vztahují k témuž pojmu. Relativně jisté je však toto vztahování jen v tom případě, jestliže se děje ve stejném kontextu a jestliže tyto znaky náležejí k různým rovinám. Jinými slovy, pojem je možné mít za samostatný, jestliže je možné jej ve stejném kontextu různě definovat. A zde ovšem zjevně znovu přichází výchozí otázka, zahrnutá do otázky širší, totiž zda je tak pojem skutečně součástí myšlení a nikoli jazyka (tedy zda platí Benvenistovo tvrzení, že mysllet znamená „manier les signes de la langue“; Benveniste 1958/1966, 74); tak se ptáme po možnosti existence myšlení nezávisle na jazyku a struktur myšlení nezávisle na strukturách jazyka, resp. po možnosti poznat struktury myšlení, aniž by byly jazykem případně re-formovány (k tomu viz Benveniste 1958, s nímž v hlavních bodech souhlasíme). Naše pojetí se tedy zakládá na předběžném rozlišení slova (znaku) a pojmu. Znak náleží do jazyka a pojem do myšlení. Význam (jazykového) znaku je určen postavením znaku ve struktuře jazyka. Významy skutečně neexistují před jazykem ani nezávisle na něm, ale stejně tak lze tvrdit, že pojem existuje nezávisle na jazykovém znaku – jestliže platí princip synonymie ve vztahu znaku a pojmu: lze-li pojem různě definovat, lze mu přisoudit i nezávislou existenci. Podržíme-li se definice noetického (nikoli ontologického) principu znaku jako *aliquid stat pro aliquo*, znamená to, že *pro conceptibus stat signum*, nikoli *signans*. Na začátku zmíněná polemika se tedy zakládá na ztotožnění významu a pojmu. V sémiotickém trojúhelníku však znak zaujímá místo *vocis* jako celek.

II. Je-li nějaká disciplína pomocnou vědou historickou, znamená to – jak každý uzná –, že pomáhá historii. Ale co je to tedy historie? Nejsnažší odpověď

⁸ Lommel (1915: 417) rozlišuje etymologii, zkoumající význam daný elementy slova, a historii slov (Wortgeschichte), zkoumající význam daný fungováním slova ve větě.

je, že historie je věda o minulosti; o tom, co bylo. Tím, co bylo, se však zabývají i různé jiné vědecké disciplíny, dokonce i takové, které pro člověka fascinovaného historií bývají jen málo přitažlivé – jako např. fyzika. Bude tedy nutno hledat pro naši definici jistá omezení. Myslíme, že nejlépe tento problém postihl M. Bloch ve své hluboké *Obraně historie*. To, co způsobuje, že z nespočetných minulých věcí a dějů jen některé upoutávají pozornost historika, je skutečnost, že na jejich scéně vstoupil člověk:

„Il y a longtemps, en effet, que nos grands aînés, un Michelet, un Fustel de Coulanges nous avaient appris à le reconnaître: l'objet de l'histoire est par nature l'homme. Disons mieux: les hommes. Plutôt que le singulier, favorable à l'abstraction, le pluriel, qui est le mode grammatical de la relativité, convient à une science du divers. (...)

«Science des hommes», avons-nous dit. C'est encore beaucoup trop vague. Il faut ajouter: «des hommes dans le temps». L'historien ne pense pas seulement «humain». L'atmosphère où sa pensée respire naturellement est la catégorie de la durée.“ (Bloch 1964: 4n)

„Il n'y a donc qu'une science des hommes dans le temps et qui sans cesse a besoin d'unir l'étude des morts à celle des vivants. Comment l'appeler?“ (Bloch 1964: 15)⁹

Nutno ovšem dodat, že časem se míní právě čas historický; a to je čas daný vztahy mezi jevy–historickými fakty.

„(...) il [historik] ne croira en rendre un juste compte qu'après en avoir fixé avec précision le moment sur le courbe des destinées à la fois de l'homme, qui en fut le héros et de la civilisation qu'elle eut pour climat.“ (Bloch 1964: 5)

„Časů“ totiž může být hned několik.¹⁰ Je jednak čas fyzikální: libovolně dělitelné kontinuum, a to dělitelné na stejné (stejně rozměrné) jednotky. Je lingvistický čas, fenomén relační s organizačně-orientačním bodem: okamžikem promluvy. A je konečně také čas historický, kontinuum dělené událostmi, historickými fakty, a to dělené na nestejně jednotky. Čas lidských dějin (na rozdíl od času fyzikálního) má proměnný rytmus:

„Quant à la périodicité des générations, il va de soi qu'en dépit des rêveries pythagoriciennes de certains auteurs, elle n'a rien de régulier.“ (Bloch 1964: 95)

„Le temps humain, en résumé, demeurera toujours rebelle à l'implacable uniformité comme au sectionnement rigide du temps de l'horloge.“ (Bloch 1964: 97)

A jak může být tedy takové historii prospěšná vědecká disciplína, která je pomocnou vědou historickou? Pomocná věda historická podává informace o jednotlivých jevech, tzn. snaží se je popisovat.¹¹

⁹ Je praktické rozlišit *dějiny* a *historii* (nebo jinak: *dějiny* a *dějepis*). To první je to, co se stalo, to druhé je to, co se o tom píše. „Le passé est, par définition, un donné que rien ne modifiera plus. Mais la connaissance du passé est une chose en progrès, qui sans cesse se transforme et se perfectionne.“ (Bloch 1964: 22).

¹⁰ Sr. k tomu Le Goff (1999: 32), Einstein (1973: 5n, 19, 30n).

¹¹ Řečeno přesněji, nejde jen o popis jevů samotných, nýbrž zejména o kritiku pramenů, tj. prostředníků mezi historickými jevy a přítomností. Historie se totiž zabývá něčím, co není, nýbrž bylo. Jediným, co je, jsou právě prameny. (Obecně viz k pomocným vědám historickým Hlaváček–Kašpar–Nový 1994 s další liter.)

„(...) ; par un exemple bien caractéristique de la topographie du savoir, voilà donc, d'une part, un point de chevauchement, où l'alliance de deux disciplines se révèle indispensable à toute tentative d'explication; de l'autre, un point de passage où, lorsqu'il a été rendu compte d'un phénomène et que ses effets seuls, désormais, sont en balance, il est en quelque sorte définitivement cédé par une discipline à une autre.“ (Bloch 1964: 3)

Historie se pak zabývá účinky jevů, scil. historie hledá vztahy mezi jevy, hledá jejich strukturu. Lze to říci i jinak: historie popisuje historický čas.

Nám tedy v této práci půjde o to ukázat, jak může být etymologie pomocnou vědou historickou, ukázat, jak může přispět k popisu historických faktů.

In concreto: Najdeme-li slovtvornou formu slova (motivaci) v okamžiku vzniku slova, lze ukázat i definici (vymezení) pojmu při jeho genezi, ukázat představu mluvčích o hierarchii ve struktuře pojmu. (Sr. i Seebold 1981: 303.) Onomaziologická struktura, jak řečeno už výše, nepostihuje totiž všechny prvky jevu, celou pojmovou strukturu, nýbrž jen elementy kategorizující a diferenční. Onomaziologická struktura naznačuje, které prvky pojmu jsou pro mluvčího relevantní, dostačující k identifikaci. (Sr. i Dokulil–Kuchař 1962: 238n, Furdík 1993: 49n.)

Nutno ovšem dodat, že taková výpověď není vždy jednoznačná a je nutno vždy také přihlížet jak k postavení výrazu ve struktuře lexika, tak i k postavení pojmu ve struktuře myšlení dané komunity. Nejjednodušší situace nastává, je-li k novému pojmu přiřazeno také nové pojmenování; jedná se pak o výchozí definici pojmu. Novým pojmenováním se může také označovat starý pojem – třebaže podle jiného atributu; zde pak máme co do činění s redefinicí pojmu. V případě, že pojmenování určitého (starého) pojmu je užito pro pojmenování nového pojmu, je změna skrze jazyk takřkajíc neviditelná, nebo přinejmenším nikoli přímo přes pojmenování starého a nového pojmu, neboť to je totožné. (Sr. Bloch 1964: 80n, Dokulil 1962: 19, Dokulil–Kuchař 1962: 243.)

Pokud jde o přejetí, jsou zde, zdá se, možnosti jazykového pohledu ještě o něco omezenější. Lze především stanovit sám fakt přejetí (vlastně negativně, a to tak, že není možno nalézt systém, v němž slovo má slovtvornou formu), tedy fakt jazykové interference, ukazující na interferenci kulturní. Z jazyka samého lze na povahu a také důvody těchto interferencí usuzovat pouze kategoriálně. Podrobnosti může odhalit jen zkoumání pojmověstrukturních změn. Podobně je tomu u kalkování.

Otázka etymologie po „původu“ slova se snad může, na první pohled, jevit banální (jako jakési hledání kuriozit a zajímavostí...), ale ve skutečnosti je závažná – obsahuje v sobě totiž, jak bylo řečeno, dvojí a obojí velmi důležité: jednak hledání okamžiku vzniku slova, a tedy celé jeho historie, jednak pátrání po tom, jak toto slovo vzniklo, a tedy také jak mluvčí při vzniku slova viděl entitu, kterou pojmenovával – o tom vypovídá slovtvorná struktura slova (ať už tím, že je a jaká je, nebo tím, že prostě není, bylo-li slovo přejato). Slovo jako pojmenování totiž je výsledkem Mathesiusova (1929, 1942, 1961) aktu pojmenovávacího, a ve své obsahové stránce tak představuje *tvářčí zformování*

světa. A historik se tak může i z nejmenších sémantických entit, prostřednictvím jazykovědce–etymologa, diskrétně dozvědět to, co mu jeho prameny – jako větší sémantické entity – zamlčují.

III. Zbývá ještě vymezit oblast, odkud budeme brát příklady, totiž šlechtické tituly. Není snad nesnadnějšího úkolu než nalézt uspokojující definici pojmu šlechta. Myslíme, že bude dobré zavést dvě pojetí tohoto fenoménu, užší a širší. Užším míníme vymezení, které je obvyklé v evropské medievalistice a které je vázáno na určitý čas a prostor. Šlechta je zde určitou skupinou lidí s konkrétními, byť v průběhu času se měnícími atributy; je – přinejmenším její jádro – vymezena *pozitivně*. V širším pojetí lze šlechtu považovat za jakýsi princip dělení lidí, který nemusí být nutně vázán na čas ani prostor. Je to jisté vymezení *negativní*, opoziční.

Jedním z užitečných popisů společností kulturního okruhu, v němž se chceme pohybovat i my, je známá teze o třech základních společenských funkcích existujících v indoevropských komunitách, kterou rozpracoval zejména G. Dumézil (1968–73, 1958)¹². Jsou tu rozlišeny funkce:

(1) sacerdos, (2) miles, (3) rusticus.

Jak je vidět, je to jeden z pokusů o negativní, opoziční, širší vymezení pojmu šlechta. Na ně v dalším odkazujeme, když už nebudeme zvlášť zdůvodňovat výběr pojmů a jim odpovídajících výrazů, jimiž se budeme zabývat.

Lze položit otázku, proč pro exemplifikaci funkce etymologie jako pomocné vědy historické zvolit právě šlechtické tituly. Odpovědí může být poukaz na dominantní postavení nobiles ve všech předmoderních společnostech: nejen že s jejich osudy je spojena většina uzlových momentů v dějinách těchto společností, neméně důležitá (a naši práci do jisté míry usnadňující) je i jejich „viditelnost“ v historických pramenech.

Proč byl zvolen „časoprostor“ germánsko-slovansko-baltský, je, zdá se, zjevné. Je to nejen vzájemná úzká prostoupenost a souvislost urozené terminologie těchto jazyků, ale také s tím související relativní kompaktnost tohoto prostoru. Je tak splněn jeden z důležitých předpokladů perceptibility (vnímatelnosti) historikova obrazu, který vyslovil Z. Vašíček (1996a: 83n, 1996b: 238), totiž že se zkoumání bude pohybovat na menším prostoru v rozsáhlejší čase.

Pokud jde o výraz sociální termín, máme jím na mysli zejména výrazy, jejichž primární funkcí je (jednoznačně) určovat postavení označovaného ve

¹² Literatura, která se zabývá G. Dumézilem a jeho názory, je – jak známo – rozsáhlá, odkazujeme zde na shrnující práce B. Schleratha (1995–96) a R. Schmitta (1986); dumézilovský *breviář* (Dumézil 1992) vyšel i v českém překladu (Dumézil 1997); ke středověké Evropě jako jedné z realizací tohoto schématu sr. DUBY (1978). – Je ovšem třeba upozornit, že tento princip tripartity (trojfunkčnosti) není nutně vázán ve všech okamžicích dějin na jazyk; jinými slovy, že kulturní „indoevropanství“ nepředpokládá zcela nutně také indoevropanství jazykové a naopak. Je tu pouze vztah určité předvídatelnosti. Ostatně obdobnou teorii trojfunkčnosti (poznávání, donucování, výroba) najdeme i u E. Gellnera (2001), u něhož tento model není vázán na jakékoli indoevropanství.

strukturu společnosti. Vyšší abstrakcí je pak pojem titul, který vypovídá přednostně pouze o vztazích pojmu k pojmům jiným, nikoli nutně také o jeho obsahu.

Nakonec se zastavme ještě u jednoho bodu našeho tématu. V hlavním textu se častěji užívá výrazu (termínu) suverén. Na tomto místě bude vhodné naznačit, co jím přibližně myslíme. Suverén (král, rex, panovník etc.) je ten, kdo drží takovou moc, resp. zaujímá takové postavení ve společnosti, pro něž je možno jej považovat za reprezentanta celé společnosti (komunity): „Jeho jednání a osudy předurčují totiž příslušné společenství tak dalece, že jsou oba ztotožnitelní“ (Vašíček 1996a: 19). Příslušná komunita má povahu kmene (nebo kmene transformovaného ve středověký stát; k definici kmene sr. Třeštík 1997: 59n, 1999b s liter.; k reciprocitě mezi etnismem jako základem kmene a jazykem sr. Saussure 1931: 305n).

S pojmem suveréna, vládce, krále přicházíme také k jinému problému, totiž k otázce zda lze tuto funkci zařadit do Dumézilovy kategorie *militēs* (*nobiles*). Jinými slovy: je možné krále považovat za šlechtice, nebo král patří do zvláštní kategorie? (Například stav ve středověké západní Evropě by svědčil pro druhou možnost – král zde stojí nad šlechtici; příslušníci panovnických rodů většinou uzavírají sňatky mezi sebou; etc.) Nutno říci, že ani v rámci Dumézilovy teorie není postavení krále zcela jasné (sr. i Dubuisson 1978; Le Goff 2002). Zdá se nicméně, že *rex* představuje jakýsi přechod mezi *nobiles* (*militēs*) a *sacerdotes*: jeho postavení vyrůstá z *militēs* (je v jistém smyslu jejich sjednocujícím prvkem), ale určitými svými atributy se zařazuje do *sacerdotes*. Jinak řečeno, král vyrůstá z druhé funkce a směřuje do funkce první (jako král-kněz, král-divotvůrce¹³ apod.) nebo vyrůstá z druhé funkce a skrze funkci první směřuje nad funkce (jako ve vrcholném a pozdním středověku) či alespoň mimo ně. Výjimečnost a nestabilita postavení krále je zjevně dána tím, že – jak řečeno – král v sobě subsumuje celou komunitu (a proto si buď komunita snaží podřídit krále nebo naopak). V každém případě myslíme, že do kategorie šlechty, pojímané ovšem ve výše zmíněném negativním vymezení, je možno (přinejmenším primárně) zařadit i pojem suveréna, krále, byť realizace této funkce mohou vytvářet zvláštní kategorie, které pak případně mají k ostatním *nobiles* relativně volný vztah.

¹³ K tomu srovnej i Bloch (1961).